

Lähtijät ja kohtaajat¹

...*littera enim occidit, spiritus autem vivificat.*
- Pyhä Paavali.

Olen nyt siinä oudossa tilanteessa, että minun täytyy kirjallisesti, jälkikäteen tunnustaa isyyteni kahteen suullisesti varsin laajalti käyttämäni² käsitteeseen, joiden olen vielä sittemmin nähnyt saavuttaneen hyväksynnän (jopa niin laajan hyväksynnän, että olen huomannut ne mainittavan ”lehdistössä”³ ikään kuin ne olisivat asiantuntijoiden jo perinteisen yhteisymmärryksen ansiosta yhteistä omaisuutta). Lyhyesti sanoen: kutsun ”lähtijöiksi” niitä, jotka kääntämisessä (ja erityisesti kääntämisen teoriassa) tarttuvat käännettävänä olevan *lähtökielen kielen merkityksensä*; ”kohtaajien” aikomuksena puolestaan on kunnioittaa *kohdekielessä välttämättä tapahtuvan puheen merkittyä* (tai tarkemmin sanottuna puheen mieltä ja ”arvoa”)⁴. Seuraavien sivujen on tarkoitus selittää tämä siinä äärimmäisen elliptinen kaksoiskaava.

Ajatus ei tosiasiaa ole aivan uusi. Ehdottaessani tällaista erottelua asetun itse Ciceron jälkeläisten joukkoon, joka on kunniaikas jos mikä. Omista käännöksistään (kreikasta latinaan) puhuessaan *De optimo genere oratorum* kirjoittaja sanoo meille, ettei hän ole kääntänyt Demostheneen ja Aiskhineen *Pubeita* pelkästään ”kääntäjänä” (*ut interpres*), vaan ”kirjailijana” (*ut orator*), toisin sanoen hän hylkää avoimesti ”sanasta sanaan” (*non verbum pro verbo*)-käytännön. Tämä on selkeä muotoilu ja ratkaisu, ja niin kuin nähdään, se ei ole menettänyt mitään tuoreudesta tai tehokkuudesta, kuten Georges Mounin alleviivaa⁵.

Tänään, noin kaksituhatta vuotta myöhemmin, meillä on yhä sama ongelma. Nuoren lingvistiikan varsin vähän aikaa

sitten voitokkaana julistama tieto-opillinen vallankumous on onnistunut muotoilemaan ongelman termit uudestaan vain osittain. Lukuisat käännosteoreetikot turvautuvat edelleenkin mieluummin yleiskäsitteisiin tai jopa yksinkertaisiin metaforiin, koska he tietävät hyvin, etteivät lingvistiikan käsitteelliset kategoriat kykene antamaan meille tässä asiassa juuri muuta kuin ”teknisen” luokittelun osia, ja luokittelu taas koskee ongelmia, joihin muuten törmäämme ”kentällä”.

Tämänkin takia on hyvä lukea G. Mouninia uudelleen (tai eräiden ylipäänsä lukea häntä), sillä on kovin totta, etteivät suuret ”käännöstieteelliset” totuutemme ole viimeisimmän lingvistisen sateen synnyttämiä. Yhdessä mielestäni tärkeimmistä kääntämistä käsittelevistä teoksista, jonka painos valitettavasti on loppu ja josta uutta painosta ei ole otettu – siis kirjassa *Les Belles infidèles*⁶ – (martinetistinen) lingvisti, joka G. Mouninista on tuleva, puhuu meille vielä metaforan kirjallista puhetta pannaan vastakkain ”läpinäkyvät lasit”, siis käännökset, jotka näyttävät olevan kirjoitettu suoraan kohdekielellä (meidän tapauksessamme ranskaksi), ja ”värjätyt lasit”, siis ”sanasta sanaan”-käännökset, jotka pyrkivät antamaan ”hämmäntävän vaikutelman” (paikallisvärin vaikutelman, sanoisin minä) ”sellaisella tavalla, ettei lukija koskaan unohda lukevansa” käännöstä, jostakin ”käännettyä” kirjaa (s. 109 *passim.*). Kun nämä kaksi käännösten ”tyyppiä” (tai ”luokkaa”) on kerran vankasti pystytetty, ne lyödään kumpikin rahaksi käännöksen ”kolmessa loitontumisen rekisterissä”, jotka käännös pyrkii lukijan puolesta ylittämään:

Jean-René Ladmiral

Jean-René Ladmiral (s. 1942) on filosofi ja kääntäjä. Hän opettaa käännöstiedettä Nanterren (Paris X) yliopistossa ja on julkaissut mm. kirjan *Traduire. Théorèmes pour la traduction* (Payot 1979) sekä lukuisia kääntämistä käsitteleviä artikkeleita. Ladmiralin käännosteoreettinen lähtökohta on kohdekielen keinojen mahdollisimman luonteva ja ilmaisuvoimainen käyttö, ja kääntäjänä hän on keskittynyt ennen kaikkea saksalaiseen filosofiaan: hän on ranskantanut esimerkiksi Adornoa, Frommia, Habermasia ja Kantia.

Ladmiralin kirjoitustapa on yhtä rönsyilevä kuin hänen puhe-

tapansa. Ladmiral hyödyntää ranskan latinalais- ja kreikkalaisperäisen sanaston etymologioita ja keksii lisäksi joskus sanoja omasta päästään. Tämän ohella hän venyttää analogioiden ja metaforien kestokyvyn äärimmilleen, kuten myös käsilläolevasta kirjoituksesta voi havailla.

”Lähtijät ja kohtaajat” (”Sourciers et ciblistes”) julkaistiin alunperin *Revue d'esthétique* -lehden numerossa 12 vuonna 1986, sivuilla 33–42.

Tapani Kilpeläinen

ensin vieraan kielen tai lähtötekstin ”vieraudessa”, sitten ”aikakauden tuoksussa”, siis alkuperäistekstin ja käännöksen vastaanottajayleisön välisessä *historiallisessa* erossa, ja lopulta *kulttuurienvälisessä* tai ”kansatieteellisessä” välimatkassa, joka erottaa lähtösilviliisaation kohdesilviliisaatiosta.

Sanon vielä kerran teoksen *Les Belles infidèles* olevan kirjallisen ihmisen työtä⁷. Kirjoittajan väitteensä tueksi eritellämät lukuisat esimerkit osoittavat kyllin hänen oppineisuutensa laajuuden ja kirjallisen makunsa hienouden. Kirjoittaja ei myöskään ole pelännyt valita *metaforaa* puolustamansa ajatuksen ilmaisuksi, asettaa ”värjättyjen lasien” vastakohtaksi ”läpinäkyviä laseja”, kuten Gogol hänelle vihjasi (ks. s. III). En sitä paitsi näe, miten tämä voitaisiin kääntää häntä vastaan. Ei nimittäin ole niin, että teoreetikon tulisi kaikin voimin suojella kaikelta metaforiselta raaistumiselta sitä, mitä mielelläni kutsuisin hänen tieto-opilliseksi neitsyydekseen: *käsitteisiin* lyöty teorisistinen (pitäisikö sanoa ”intellektualistinen”?) tavaramerkki ei takaa jonkin alan (lingvistiikan tai muun) tieteellisyyttä sen enempää kuin filosofin tehtävänä on ennaltaehkäisevä ”symbolien metsästäminen”, metaforien metsästäminen – näin huolimatta kuuluisasta muotoilusta, jonka sekä lingvistiksessä teoriassa yhä piilossa vallitseva positivistinen terrorismi että anglosaksisen filosofian viimeaikainen kielellisen analyysin muoti pyrki nostamaan arvoon. Kuitenkaan, yhdellä kaavalla ilmaisten: käsite ei ole koskaan muuta kuin onnistunut metafora!

Ennen kaikkea G. Mounin omaksui tässä nähdäkseen ”kirjallisen vastaanoton estetiikan” näkökulman, toisin sanoen käännettyjen teosten lukijan näkökulman. Juuri se on tässä olennaista, sillä kyse on *kääntämisen estetiikasta*. E. A. Nidan näkökulma ei ole lähtökohdaltaan sama: se on tuottajan, itse kääntäjän näkökulma, joka pyrkii käsitteellistämään oman käytäntönsä (nähdäkseen sen selvästi ja auttaakseen muita); sama näkökulma johti minut tarjoamaan ”teoreemani kääntämiselle”⁸.

E. A. Nida on G. Mouninin tavoin lingvisti, mutta hänen koulukuntansa on erilainen (ja uudempi). Eurooppalainen strukturalismi on korvattu Atlantin toiselta puolelta tulleella chomskylaisella, generatiivisella ja transformatiivisella lingvistisellä teorialla. Perustavassa teoksessaan, jonka nimi voisi olla *Kohti käänntiedettä* (tai *kääntämisen, ellei sitten käänntöstyön tiedettä...*)⁹, hän erottaa ”kääntämisen [*translating*] tavassa kaksi perustavaa suuntautumista”: ”muodollisen vastaavuuden” etsimisen ja ”dynaamisen vastaavuuden” etsimisen (s. 159 *sq.* ja *passim.*). Muodollisesti osuva käänntös pyrkii tekemään lähtötekstiin kulttuurisesti ja kielellisesti niin pienen pesäeron kuin mahdollista, eikä se välttämättä ole ymmärrettävä ilman huomautuksia sivun alalaidassa (tällaista kutsuisin mielläni oppineeksi tai ”filologiseksi” käänntöksiksi); Dynaamisesti pätevä käänntös etsii luonnollista ilmaisua ja pyrkii saamaan kohdeyleisössä aikaan saman vaikutuksen kuin mikä lähtöviestillä on voinut olla alkuperäisiin vastaanottajiinsa. Esitystavan erosta huolimatta rinnakkaisuus G. Mouninin ”läpinäkyviin laseihin” ja ”värjättyihin laseihin” on selvä; Ciceron ongelma on tässä taas.

Kaiken kaikkiaan lähtijäni ovat ”värjättyjen lasien” harrastajat ja kääntävät *ut interpr(et)es*, toisin sanoen ”muodollista vastaavuutta” harjoittaen, kun taas kohtaajani harrastavat ”läpinäkyviä laseja” ja kääntävät *ut orator(es)*, siis ”dynaamista vastaavuutta” käyttäen. Olisin voinut vielä pitkittää luetteloa kirjoittajista, jotka Ciceron ja nykyajan lingvistiikan välillä

tarjoavat genealogian (elleivät pätevöityksen) lähtijöiden ja kohtaajien välille muodostamalleni erolle. Mutta miksi sitten lisätä vielä kaksi termiä ihmistieteiden jo nyt liikalihavaan ja laajan monisanaiseen sanastoon ja ottaa se riski, että lisää hämminkiä lisäämällä päällekkäisiä sanastoja (vielä harhaanjohtavampaa tämä on siksi, etteivät sanastot aina ole päällekkäisiä...)? Olen uskaltanut ottaa näiden kahden uudissan riskin ensinnäkin siksi, että ne ovat kuvaavia, siksi, että ne ovat kuvaavia koska ne viittaavat suoraan yhteen ongelman olennaisista tekijöistä (länäoleviin kieliin, jotka käänntös panee keskinäiseen ”yhteyteen”), ja ennen kaikkea siksi, että nämä sanat sallivat minun käsittää ongelman tuoreesti, kenties tarkemmin ja syvemmin kuin aiemmin. Sitä paitsi teen tämän epäilemättä myös – ”jokin piru minua näin ohjaa” – leikkiäkseni sanoilla ja niistä satunnaisesti kuuluvilla varovaisen poleemisilla saattomielteillä: lähtijäni [*sourciers*] muistuttavat *noidista* [*sorciers*] (joiden kanssa he muuten etymologisesti sekaantuvat) ja samalla arkaaisesta ja maagisesta ajattelutavasta; kohtaajani [*ciblistes*] puolestaan kaiuttavat radioamatöörien [*”cibistes”*] C. B.:tä (*Citizen Band*), ja viittaavat sekä modernisuuteen että (mitä kääntämisessä ei voi jättää huomiotta) kommunikaatioon (jopa yksilöllistymisen kommunikaatioon, joka olisi sen jatko)...

Selittääkseni väitteeni haluan ottaa tässä hieman avoimemmin esiin (muinais)kreikan yksittäisen esimerkin *πόλις*, jonka kirjassani tyydyin mainitsemaan sivumennen¹⁰: ankarasti ottaen lähtijän pitää kääntää sana kohderanskaan sanalla *la Ville* [kaupunki] tai pikemminkin sanalla *la Cité* [kaupunki], kun taas kohtaaja käyttäisi mieluummin *dissimilaatioksi*¹¹ kutsumaani keinoa. Paul Mazon on varmasti oikeassa kääntäessään käsittelemämme termin omalla tavallaan Sofokleen *Antigonen* säkeessä 673:

”ei puolestaan ole pahempaa vitsausta kuin anarkia. Se vie häviöön *Valtiot*, se tuhoaa talot, taistelun päivänä se murtaa liittolaisten rintaman ja synnyttää sekasortoa; mikä sitten voittajien puolella pelastaa määrättömästi henkiä? Kuri. Siksi sopii kannattaa järjestyksen ylläpitämiseksi tehtyä, eikä pidä koskaan myöntyä naiselle, mistään hinnasta”¹².

Siitä huolimatta tämä on myös esimerkki sellaisesta eroja kohtaan osoitetusta herkkyyden puutteesta, josta G. Mounin jo syytti P. Mazonia kirjallisella tasolla, aiheenaan Mazonin *Ilias*-käänntöksen vastakohtiksi asettamat ”sävyt” tai ”ranskanrekisterit”¹³: jos anarkia tuhoaa ”valtiot” (kohtaajien käänntös sanasta *πόλις*), silloin sen pitäisi viedä häviöön myös ”perheet” eikä ”taloja” (lähtijöiden käänntös sanasta *οικου*).

Voi käydä myös niin, että on turvaututtava toiseen dissimilaation muotoon ja kääntävä *πόλις* kohdekieleen sanalla *Ateena* tai *Theba* – hieman samaan tapaan kuin esimerkiksi johduttaessa kääntämään englannin *the river* sanalla *Thames* (joissain hieman nopeasti tehdyissä käänntöksissä on joskus peräti *virta*, ellei jopa *joki...*). Toisinaan dissimilaatio on vietävä vielä pidemmälle ja valittava *demokratia* kohdekielen vastineeksi tälle samalle kreikan sanalle.

Sanojen *la Cité* ja *l’État* välillä on täytynyt tehdä ratkaisu: ”tuomittuna olemaan vapaa” kääntäjä on ”päättökseksi”. Lähtökreikan sanan *πόλις* kaksiselitteisyys aiheuttaa käänntösongelman: sana merkitsee kaupunkivaltiota (tai val-

tiokaupunkia, *Stadtstaatia*, kuten saksalaiset sanovat: heille yhdyssanaan turvautuminen näyttää sallivan tämän käännösongelman hävittämisen, mutta tässäkin asiat eivät ole niin yksinkertaisia...); se on kansalaisten liitto ”taajamassa”, joka yhtä aikaa on sekä poliittinen yksikkö että tarkemmin sanottuna demokratia; se voi myös metonymian (tai synekdokeen) kautta ulottua sitä ympäröivälle alueelle (kyseessä ei ole vain Ateena, vaan koko Attika), se voi olla saari, jne. Tässä nähdään kokonainen itse tekstin lähtösanojen tasolla tapahtuva metonymian työ. Kun lähtijä-kääntäjä päättää pysyä muka ensimmäiseen mieleen liittyvän ”etymo-logicisen” totuuden kangastuksen edessä, tavataan fiksaatio (lähes sanan psykoanalyttisessa mielessä), joka ei tosiasiaa vastaa itse lähtökielen todellisuutta. Tällä kertaa se myös edustaa salakähmäisesti mutta raskaasti alkuperäistekstiin puuttuvaa subjektiiivista tulkintaa, joka samaan aikaan on olevinaan (ja epäilemättä uskoo olevansa) nöyrän ja täydellisen uskollinen alkuperäistekstille...

Sen mukaan, onko käännetty *la Cité* vai *l'État*, saadaan (G. Mouninin tapaan puhuakseni) joko ”värjätty lasi” tai ”läpinäkyvä lasi”, ja se puolestaan joko alleviivaa tai lieventää eksotiikan ”kolmea rekisteriä”, jotka ovat ”aikakauden tuoksu”, tässä tapauksessa viidennen ja neljännen vuosisadan eKr., ja ”antiikin kaupungin” kulttuurinen maailmankaikkeus (sanan kaikissa merkityksissä) sekä myös kreikan lingvistinen ”idioottisuus” [*idiocité*]. Käännöspäätös ”värjättyjen lasien” ja ”läpinäkyvien lasien” välillä lyödään rahaksi näiden ”kolmen rekisterin” avulla. G. Mouninin niistä tekemän erotelun kiintoisuus on siinä, että se ottaa huomioon lähtötekstin ja kohdetekstin viittauskohteena olevan (”ulkoisen” tai ”objektiiivisen”) todellisuuden kaksinkertaisen, siis etnokulttuurisen ja historiallisen, erityisyyden.

Tämä ei kuitenkaan ole välttämättä kaikkein tärkeintä, ja epäilemättä tässä voi nähdä jotakin siitä ”referentin pakkomielteestä”, joka liian usein on käännösojittamisen pohdiskelun (ja joskus jopa lingvistisen analyysin) loisena¹⁴. Koska pyrin teorian taloudellisuuteen, painotan mielelläni kääntävän kommunikaation puhtaasti kielellisiä (ellei rajoittavan lingvistisiä) parametreja. Siksi ottaisinkin teoriaa täydentäessään käyttöön vanhan (kohtaaja)kääntäjien sananlaskun: ei käännetä sanoja – mutta ei käännetä asioitakaan –, käännetään ajatuksia! Olenaisia asioita jossain tekstissä (käännetään se sitten tai ei) ovat tarkasti ottaen sen orkestroimat diskurssin vaikutukset, eivätkä ne *realia*, jotka muodostavat sen, mitä lingvistiit kutsuvat tekstin referentiksi.

Kirjallisuus tietenkin elää synnyttämästään (tai ”generoimastaan”, kuten jotkut nykyään angloamerikan vaikutuksen alaisina mielellään sanovat) ”todellisuuden vaikutelmasta”, mutta siinä ei pidä nähdä muuta kuin eräs diskurssin vaikutus: kirjallisuus on kielen (pitäisikö sanoa kielten?) taidetta (*ars*), jossa kirjoittaja siis on käsityöläinen. Hän on kehittänyt kielellisen simulaation referentistä, jota ei ehkä ole sellaisenaan olemassa. Niinpä kirjallinen teos voi näyttää tiedon filosofiselta paradigmat: ja meitä kiinnostavassa asiayhteydessä seikka on tärkeä, sikäli kuin kääntämisen teoria mielestäni viittaa yhtä paljon ja ehkä enemmänkin

tietoteoriaan, filosofian perinteen perustavaan saavutukseen, kuin asemaltaan vielä epäroivään ja epävarmaan kommunikaatioteoriaan. Jos on kiistämätöntä, ettei mikään objektiiivisuus ilmene kuin subjektiiivisuutena ja sen kautta (tämä on arkkiklassinen filosofinen *topos*), on yhtä ilmeistä, ettei kirjallisuudessa ole muuta todellisuutta kuin kieli, jonka sovittajaksi kirjoittaja on ryhtynyt.

Ei ole muuta ”objektiiivista” referentiaalista todellisuutta kuin se, joka on olemassa vain kielen ”subjektiiivisessä” tähtäyksessä. Sitä paitsi kirjallisuudessa ja kääntämisessä (ja *a fortiori* ”kääntämisen estetiikan” kohteena olevassa kirjallisuudessa kääntämisessä) ei koskaan päästä kielen ulkopuolelle. Ikään kuin paljastuisi, että kielellä, jolle ei ollut annettu kuin ”asioille itsessään” alistettu *intuitus derivativus*, jonka kieli tajuaa vain subjektiiivisuutensa prisman kautta (tässä on kyseessä kirjailijan empiirinen subjektiiivisuus), olisi myös *intuitus originarius*, kiitos niiden taikakeinojen, joiden avulla kirjoittaja on yhtä lailla maailman kuin teoksensakin ”luoja”. Ja teoksessa maailma ”tulee puheeksi monin tavoin”... Jos on totta, että kääntämisen läheisimmin eletyissä ja jokapäiväisimmässä käytännössä on pakko lakkaamatta ”viitata” käännettävän tekstin meille lakkaamatta puhumien todellisuuskien *tertium quid*in, on myös yhtä varmaa, että tämä

tertium quid kahden läsnäolevan kielen välillä on kuvitteellinen, ja että siihen viitataan vain ajatuk-sissa. ”Sigmaattinen”¹⁵ referentti ei tarkoita itsessään olemassaolevaa todellisuutta, joka samaan aikaan olisi täysin läpinäkyvästi ja *ne varietur* olemassa myös meidän subjektiiivisuudellemme. Nähdäänkö kääntäjän muka korjaavan tekstiä siksi, että uskoo itsellään olevan

parempaa tietoa *realiasta*, josta kirjoittaja hänen mukaansa olisi erehtynyt? Silloin mentäisiin kauas ohi kohtaajien deontologian salliman: moisen vapauden (joka ei ole ”runollista”) sallijat ansaitsisivat nimen äärikohtaajat. Tässä suhteessa käännös muodostaa esteettisen arvostamisen ja lingvistisen (tai ”tekstologisen”) erittelyn etuoikeutetun järjestelmän, sillä se ”irrottaa” referentiaalisen todellisuuden (jota, toistettakoon, ei ole olemassa) kielestä; se ”deverbalisoi” tämän lähtökielen merkitsijöiden kuoleman¹⁶, jota merkittyjen jälleensyntymä kohdekielessä edellyttää.

Liisa ihmemaassa antaa minulle aineiston toiseen, hyvin yksinkertaiseen ja hieman edellistä kirjallisempaan esimerkkiin¹⁷. Lewis Carrollin kirjan VII luvun alkuperäisot-sikko on englanniksi *A Mad Tea-Party*; koska tästä suuresta pienestä kirjasta on tehty parikymmentä ranskannosta, en ota esiin kaikkia luvun otsikosta kohderanskaan tehtyjä ehdotuksia, vaan rajoitun kahteen rajatapaukseen, jotka sopivat esittämään asiani: *Une folle partie de thé* [Hullu teeretki] ja *Un thé fou* [Hullu tee], ensimmäistä käännöstä on ehdot-tanut Henri Meschonnic ja jälkimmäistä Guy Leclercq.

Valitsemalleen vaihtoehdolle uskollinen H. Meschonnic on kääntänyt lähtijänä, toisin sanoen hänen mielestään on ensisijaista pysytellä mahdollisimman lähellä lähtökieltä ja tarkemmin sanottuna *merkitsijöiden* yksityiskohtia, siis niitä *kielen* osasia, jotka tämän hänen sana sanalta (*verbum pro verbo*) tai aivan ”sana sanasta” kääntämänsä lausuman muo-dostavat; eikä hänen ratkaisunsa näytä vähemmän vakuut-

«Sitä paitsi kirjallisuudessa ja kääntämisessä (ja a fortiori ”kääntämisen estetiikan” kohteena olevassa kirjallisessa kääntämisessä) ei koskaan päästä kielen ulkopuolelle.»

tavalta kuin monet muut, vapaammat käännösehdotukset, kuten *Un thé des fous*, *Un goûter des fous*, *Un thé chez des fous*, *Un thé extravagant*, *Le thé des fous*, *Alice prend le thé chez les fous*, *La folle réception*, ... *Le loir*, *le lièvre et le chapelier*⁸¹

Mutta aivan ilmeisesti G. Leclercq kääntää tässä mielestäni ”oikein”¹⁹, siten kuin itse olisi halunnut; Leclercqin käännös onkin erinomaisen kohtaava käännös. Ennen kaikkea se antaa kohdekielessä erittäin tehokkaan otsikon. Otsikko on ranskassa ”kuin kala vedessä”, kuin se olisi keksitty suoraan meidän kielellämme (vaikka totta puhuen tulee kysyneeksi itseltään, mitä ”teeretti” on ranskaksi). Tässä suhteessa mahdollinen vastalause (Guy Leclercqille, mutta myös monille muille vihjaamilleni kääntäjille) on, että ranskassa *un thé* voi olla teelaatu (yksi monista); se on myös juoman yksikkö, ”ravintola-annos” (kuten ”kahvi”, ”olut”, tai mielellään ”viski”, jopa ”tuplaviski”, jos mahdollista...): ihmisiä ei niinkään kutsuta ”yhdele teelle” kuin ”juomaan teetä” tai ”teelle” (tuolloin on iltapäivän hetki); ja jos menee ”kahvituolle” (esimerkiksi juomaan ”kupin teetä”), kyseessä on ajankohta²⁰, jne. Tähän vastaisin, että voi mennä *un thé dansantiin*²¹ – ja siksi *un thé fou* on ”mahdollista ranskaa”²² tai virtuaalista ranskaa, vaikkei täysin aktuaalista ranskaa, ennen kuin *Liisa* oli aktualisoinut sen. Tämä tapahtuu aivan Lewis Carrollin leikkisään ja hellän transgressiiviseen tapaan, ja niinpä esitetty käännös on kohtaava siinäkin mielessä, että se asettaa etusijalle kirjoittajan *puheen* (tai, kuten H. Meschonnic mieluummin sanoo, ”diskurssin”) pikemmin kuin ”kielen” jolla hän on kirjoittanut. Näin tämä esimerkki osoittaa hyvin, että lähtijöiden ja kohtajien välinen ero ei merkitse enempää tai vähempää uskollisuutta, vaan kahta erilaista uskollisuutta, ja tarkemmin sanoen kahta tapaa hallita kahden kielen välinen eroavuus sellaisena kuin kieli toteutuu palautumattoman yksilöllistyneiden kirjailijoiden sanoissa. Kohtaaja Guy Leclercq ei ole vähemmän ”uskollinen” alkutekstille kuin lähtijä Henri Meschonnic. Sitä paitsi sijainti lopussa antaa *fou*-sanalle *merkittyjen* järjestyksessä kaiken sen mielen kuten englannissakin, jopa näiden kahden kielen kieliopillisen järjestyksen vastakkaisuuden läpi (kun taas ilmaisussa *Une folle partie de thé* sanan sijainti alussa tai ”vasemmalla” ja sen ”feminiinistyminen” tekee siitä eräänlaisen epämääräisen intensiivin). Lisäksi otsikon kokonaisuus ilmeisessä yksinkertaisuudessaan kaiuttaa äänteellisesti ilmaisua *tes fou!* [olet hullu]: tämä piilotettu sanaleikki palauttaa meidät lapsenomaisen kielen stereotyyppiseen kaavaan – kielellinen lahja ei voisi olla carrollilaisempi²³.

Lähtijöiden ja kohtajien vastakkainasettelun takana on muutakin kuin perinteisten sananmukaisen käännöksen ja vapaan (tai kirjallisen) käännöksen, jopa siihen sisältyvien ”kauniiden uskottomien”, vastakohtaisuus. Syvemmin pelissä on, *mutatis mutandis*, vanha kirjaimen ja hengen ongelma. Siksi tässä esilletuotujen pohdiskelujen horisonttina on *kääntämisen teologia*, jonka ääriiviivat minulle on jo annettu hahmoteltaviksi²⁴. Kohtaajat, sellaisina kuin olen heidät määritellyt, ovat uskollisia lähtötekstin *hengelle* eivätkä niinkään sen kirjaimelle: he voisivat ottaa käyttöönsä tämän tutkielman päällekirjoitukseksi (tai pikemminkin alkusanaksi) valitsemani pyhän Paavalin kuuluisan muotoilun, kunhan se sovitettaisiin käännöstieteen uuteen yhteyteen: ”sillä kirjain kuolettaa, mutta Henki tekee eläväksi”²⁵. Lähtijät puolestaan ovat *kirjaimellisia*, ja he jollakin tavoin haluavat alkuperäisen

tekstin lähtökielisen muodon olevan luettavissa käännöksestä kuin vesileima.

Lähes samaa sanoo Walter Benjamin: se on sopivasti hänen aina lainatun (mutta ehkä harvemmin luetun, tai ymmärretyn...) kuuluisan kääntämiselle omistamansa tekstin viimeinen sana²⁶. Tällaista on johonkin tapaan esimerkiksi André Chourakin pyrintö kääntää *Raamattu* tai Henri Meschonnic, joka hänkin on kääntänyt menestyksellisesti olennaisesti runollisiksi teksteiksi näkemiään raamatullisia tekstejä²⁷. Näin Saarnaajan (1:2) kuuluisista sanoista tulee H. Meschonnicin ehdottamassa kohdeversiossa ”Huruja huruista”²⁸ – samat sanat tunnetaan yleisesti pyhän Hieronymuksen niille antamassa kohdemuodossa *vanitas vanitatum, omnia vanitas*. Tästä näkökulmasta kaikki kääntäjän tulkinta olisi jo petturuutta²⁹. Pahimmassa tapauksessa, jos seurataan loppuun saakka tätä lähtijöiden... ”noitamaista” logiikkaa, kääntämisen utopia olisi pelkkä alkuperäistekstin toisto, sen ei-käännös! Käännöstieteellisessä teoriassa sijoitan lähtijöiden joukkoon sellaiset ajattelijat kuin Walter Benjamin, tietenkin Henri Meschonnic, tai Antoine Berman...

Kohtajille – jotka ovat käännöksen ”semantikkoja” tai, kuten olen myös sanonut, *semantisisteja*³⁰ – on olennaista, että ”käännökseksi” kutsutun kohdeteksti on kotonaan uudessa kielessä, johon se pyrkii toisesta kielestä tulleen alkuperäistekstin sopeuttamaan. Esimerkiksi Raamattua on Eugene A. Nidan ympärillä käännetty tässä hengessä. On hyväksyttävä lähtökielen korjaamaton menetys, jossa kaiken kääntämisen olemus rakentuu. Niinpä Efim Etkind huomauttaa venäjässä olevan valtavasti diminutiiveja, joita ei voi kääntää ranskaan sellaisinaan: silloin on käännettävä hellyys.

Kohtaajiksi kutsuttavien käännösteoreetikkojen (tai ”käännöstieteilijöiden”) joukkoon laskisin Georges Mouninin³¹, Eugene A. Nidan ja Charles R. Taberin³², Efim Etkindin³³... – ja kuten varmasti on arvattu, luen tähän joukkoon myös itseni.

Kysymys on siis: mille (kenelle) käännöksen tulee olla uskollinen? Lähtökielen kirjaimelle vai sille hengelle, mikä kohdekieleen on saatava? Tällainen on kahden mahdollisen uskollisuuden tavan antinomia. Jokainen käännös on näiden kahden sitä määrittävän välttämättömyyden ja ristiriittaisuuden jännitteessä: ja jokainen käännös kallistuu välttämättä puolelle tai toiselle. Jokainen kääntäjä on velvollinen valitsemaan, ja ottamaan kantaa näihin kahteen perustavaan vaihtoehtoon, on hän siitä tietoinen tai ei, ilmaisee hän asian näillä sanoilla tai ei. Tämä kohtalon hahmon ottava vaihtoehtoisuus muodostaa jopa yhden kehittelemäni käännöstieteen perustavista ”teoreemoista”³⁴.

Lähtökielen ja kohdekielen vaihtoehtoisuuden ohella pelissä on kouriintuntuvasti kääntäjän suhde kääntävään kieleen, kohdekieleensä. Kun kohtaajat kerran haluavat tavattomasti kunnioittaa kielten nautintoa, puhumalleen (tai kirjoittamalleen) kielelle ominaista nautintoa, kun he siis haluavat kunnioittaa kohdekieltä, minun tekee mieli sanoa lähtijöiden logiikan olevan raiskauksen logiikkaa! Tunnettu on Benjaminin käyttöönsä ottama Pannwitzin kuulu periaate: ”kääntävän ihmisen perustava virhe on säilyttää oman kielensä satunnainen tila sen sijaan, että alistaisi sen vieraan kielen väkivaltaiselle liikkeelle...”³⁵.

Myös H. Meschonnic asettaa vastakkain kaksi kääntämisen tapaa: huonon, joka ei ole kuin ”käännösjohtanto, tai käännöskäännös, tai ei-teksti-käännös”, ja hyvän, ”teks-



Jouko Korkeasaari, *Ei näillä leveyksillä ole tapana horjua*, 100 x 125, akryyli MDF-levylle, 2002-03.

tikäännöksen” – ensimmäisen keino on ”yhdistäminen”, jälkimmäisen ”epäkeskittäminen”³⁶. Tässä arvostellaan vieraan tekstin ranskalaistamisen ”logosentristä” pyrintöä, jonka sanotaan vievän tekstillä ominaisen ”alkuperäisen” luonteen. Tai kuten A. Berman sanoo: ”jokainen käännökseltä näyttävä käännös ei välttämättä ole hyvä, mutta jokainen käännös, joka ei näytä käännökseltä, on välttämättä huono”. Aivan hiljattain tästä kirjoittajasta puhunut³⁷ tietty psykoanalyttikko ei löytänyt kyllin halveksivaa sanaa joidenkin käännösten ”hyvän ranskalaisen maun” pilkkaamiseksi³⁸. Ehkä hän olisi mieluummin halunnut ties mitä huonoa ulkomaista makua!... Ajatus on, että hyvän käännöksen pitäisi *raiskata* kohdekieli.

Tässä puolustamani väite on, että tällä raiskauksen esteetikalla, jota näemmä halutaan edistää, on pelkän metaforan

arvo, ei todellisen teoreettisen aseman käsitteellistä kestävyyttä. Toisin sanoen lähtijät voivat olla satunnaisesti oikeassa ainoastaan kohtaajien teoreettisesta (tai pikemminkin ”metateoreettisesta”) näkökulmasta. Kehitelläkseni raiskausmetaforaa, jonka olen päättänyt panna puhumaan, sanoisin, että käännöksen runollinen nautinto, esteettinen onni, on mahdollinen vain kielen ollessa suostuvainen. Lähtijöiden suorittama raiskaus voi olla runollisesti tehokas vain *suostuttaessa*. Mutta silloin kyseessä ei enää ole *raiskaus*: ”raiskaus tapahtuu silloin, kun ei tahdo”!

Kohdekielen raiskaamisella on vain metaforiselle rajalle siirtymisen arvo. Sananmukaisesti ymmärrettynä se voi olla vain harha. Kielen todellinen raiskaaminen on tehotonta, siinä ei ole mieltä. Käännös (ja runollinen käännös) esittää tässä vain hyvin yleisen kielellisen ongelman. Saussurelaisesti

sanoen siirryttäessä ”kielestä” (joka edustaa yhteisön käytössä olevien kielellisten virtuaalisuuksien varastoa) ”puhumiseen” (joka on jokaisen yksilösubjektin omien lausumien todellisuus) tapahtuu kaksoisliike, jossa sanomme kiellon sekä pantavan alulle että rikkottavan. Mutta tarkasti ottaen tehokas kielellinen transgressio ainoastaan vapauttaa kielen mahdollisuuksia. Jos näin ei tapahdu, ei mennä vain kielen [*langue*], vaan myös kielen [*langage*] ulkopuolelle: joudutaan infraverbaalisen ”raakalaismaisuuteen”.

On olemassa erityisen vahva kielen tiineys. Se on esimerkiksi niin vahva, että minun tekisi mieli ajatella, ettei kielestä toiseen juurikaan tapahdu yhteisvaikutuksia; innoitun mielelläni (pysytelläkseeni yhä samassa metaforisessa isotopiassa...) tunnetusta lacanilaisesta paradoksesta: ”sukupuolisuudesta ei ole, sukupuolisuudesta ei ole koskaan ollut!” Esimerkki: jos kuulen lauseen *tu viens avec?* Strasbourgissa, tulkitse sen saksan vaikutukseksi ranskaan (*Kommst Du mit?*); mutta jos kuulen sen Pariisissa tai Toulouseissa, en näe siinä muuta kuin sisäsyntyistä ”mahdollista ranskaa”.

Ei ole totta, että kohdekieli olisi alistettava lähtötekstin kielen vieraille vaatimuksille. Vielä samaa metaforaa käyttäkseni sanoisin, että on kohtaamisia, jotka alkavat kuin raiskaukset ja jotka päättyvät jaettuuihin mielenhäiriöihin... Se on hinta, jonka runollinen käännös maksaa löytääkseen polun meidän koskettamiseemme. Onnistunut käännös tuo esiin vielä kielessä torkkuneita mahdollisuuksia, se tuo vangittuina pitämiään mahdollisuuksia sisäiseen puutarhaan. Käyttöönottamani metaforisen isotopian ontumisen uhallakin sanoisin moraalinen olevan tässä suhteessa pelastettu, sillä (”kohde”)kielen suostumus antaa kääntäjälle sen, mikä tekee hänen työstään hedelmällistä ja sallii elinkelpoisen, runollisesti tehokkaan käännöksen synnyttämisen. Tässä onnellisessa suhdanteessa käännös juhlii kohdekieltä: menestyksellä kruunatun työnsä lopuksi kääntäjä saa kielen kimaltamaan, kimmeltämään tai vielä – uskallan sanoa – hehkumaan... (Tästä ei päästä!)

Kohtaajat siis ovat oikeassa, eivät lähtijät. Tarkemmin sanoen: lähtijöiden puheeseen piiloutunut äidinkielen (*horresco referens!*) raiskaamisen metaforinen paradigma ei voi olla kuin retorinen apukeino. ”Uudelleenkirjoittajana” kääntäjä voi hyvinkin innostua siitä ollessaan ”töissä”, päästäkseen eroon kohdekielen rutiinien tyrannimaisesta raskaudesta. Siitä ei vain pidä tehdä väärän teoreettisen kategorian ideologista olemusta. Kielissä ja runollisissa kääntämisessä vain suostumuksen lunastaminen voi tehdä raiskauksesta hedelmällisen.

Suomentanut Tapani Kilpeläinen

Viitteet

1. Ladmiraal on valinnut käyttöönsä sanat *sourcier* ja *cibliste*, koska niillä on yhteys lähtö- ja kohdekieliä tarkoittaviin termeihin *langue-source* ja *langue-cible*. *Sourcier* merkitsee muuten kaivonkatsojaa. (Suom. huom.)
2. Ajattelin ensimmäistä kertaa näiden kahden termin luomisesta olevan hyötyä eräässä puheenvuorossani ranskalais-brittiläisessä käännöskollokviossa Lontoossa 16.–19. kesäkuuta 1983.
3. Ks. toimituksen pieni huomautus, joka kertoo kirjallisen kääntämisen toisesta kokouksesta Arlesissa (ATLAS) *magazine littéraire* numerossa

225, joulukuussa 1985, 10.

4. Vaikken pidäkään ”ransklantilaisista” sovitteluratkaisuista, olen valinnut sanat ”lähtökieli” ja ”kohdekieli”, jotka itse asiassa ovat jäljennöksiä (lähtöenglannista), ”liikkeellelähtökielestä” [*langue de départ*] ja ”saapumiskielestä” [*langue d’arrivée*] puhuneen perinteisen sanaston sijasta. Ks. Jean-René Ladmiraal, *Traduire: théorèmes pour la traduction*. Payot, Paris 1979, 24.
5. Georges Mounin, *Teoria e storia della traduzione*. Einaudi, Torino 1965, 31.
6. Mounin, *Les Belles infidèles*. Cahiers du Sud, Paris 1955. Korvatakseni kirjan löytämisen mahdottomuutta edes hieman olen omistanut koko oman kirjani kolmannen luvun Mouninin kirjan ajatusten heijastamiselle, vaikkakin olen kriittinen (ks. *Traduire*, 85–114).
7. Kuten olin muuten jo alleviivannut – kriittisesti, vaikka tässäkin antaisin mielelläni asiaankuuluvan kunnian tälle kirjalliselle tai esteettiselle ulottuvuudelle... – ollessani kaikuna hänen kirjalleen teoksessa *Traduire*, 99, 113 ja *passim*.
8. Tästä kääntämisen tieto-opin ja didaktiikan välille sijoittuvasta ongelmakentästä ks. kahta kirjoitustani: *Quelles théories pour la pratique traduisante*. Teoksessa *La Traduction. Rencontres autour de la traduction*. B.E.L.C., Paris 1986, 145–166; *Théorèmes pour la traduction*, *Atti del Vlo Congresso dell’Associazione Internazionale Professori d’Italiano: “La Traduzione”*. Julk. lehdessä *Civiltà italiana*, no. 3/1983 – no. 1–2/1984, 7–17.
9. Eugene A. Nida, *Toward a Science of Translating, with special reference to principles and procedures involved in Bible translating*. Leiden, Brill, 1964.
10. *Traduire*, 164 sq. – teen tämän huolimatta epämukavuudesta, jonka kääntämisen käsitteleminen yksittäisiä sanoja esimerkkinä käyttämällä aiheuttaa. Sellaiset esimerkit ovat itse asiassa täysin keinotekoisia, sikäli kuin käännösongelmat eivät esiinny eivätkä löydä ratkaisui(j)a kuin diskurssin tasolla, siis yhtä aikaa sekä ”puhumisen” että tässä tapauksessa ennen kaikkea pitkän lausuman tasolla. Silloin kyseessä kuitenkin on ”ateljeetyö”, jonka kohteena on kokonainen käännettävä teksti, jonka vieraaksi lukija pitäisi voida kutsua – ja se taas on ilmeinen mahdottomuus. On siis pakko ”askarella” valaisevan esimerkin kaltainen simulaatio (sanan kaikissa merkityksissä), jolla tällaisissa tapauksissa ei ole mitään varsinaista todistusarvoa; se on kaiken käännöstieteellisen puheen osa. Tästä yhtä aikaa harhaanjohtavasta ja välttämättömästä käännösongelmien ”sanallistamisesta” (ja sitä vastaan), ks. mt. 205, 216, 222 sq.
11. Ladmiraal ottaa tässä omaan käyttöönsä fonetiikassa käytetyn käsitteen (Suom. huom.).
12. Sophocle, *Antigone*, ransk. P. Mazon. Les Belles Lettres, Paris 1962, 112 (olen itse alleviivannut kohdetermin jolla käännetään sana *πολις*). [Elina Vaaran suomennoksessa kohta kuuluu: ”On mielivalta kaikkein pahin. Kaupungit/ se tuhoon, häätää asunnoistaan ihmiset;/ se sotakumppanusten rivit hajoittaa/ ja pakoon heidät lyö; vaan kuullisuus ne/ pelastaa, jotka johtajansa käskyjä seuraavat. – Järjestystä tulee puolustaa,/ ja koskaan ei saa myöten antaa naiselle.” Sofokles, *Antigone / Kuningas Oidipus*. WSOY, Helsinki 1966, 31. (Suom. huom.)]
13. Mounin, *Les Belles infidèles*, 150 sq.
14. Ks. *Traduire*, 164 sq., 171 ja *passim*.
15. Minusta tuntuu hyödylliseltä ottaa käyttöön tämä Klaus Birkenbauerin Georg Klausilta lainaama termi, sillä tässä on jotakin (tässä näin pitää sanoa!) kielen *pragmatiikkaan* palautumatonta. Ks. Birkenbauer, *Subjekt- und Objekt-Bezüge beim Übersetzen*. Teoksessa W. Wilss & G. Thome (toim.), *Aspekte der theoretischen, sprachenpaarbezogenen und angewandten Sprachwissenschaft*. Groos, Sarrebruck/Heidelberg 1974, 148–159.
16. ”Kuoleman ja uudelleensyntymisen” metafora on, paitsi satunnainen retorinen täytesana, myös hyödyllinen paradigma käännöstieteelliselle pohdiskelulle, jota en kehittänyt tässä. Ks. tutkielmaani Theodor W. Adornon *Minima Moralia* käännöksestä: *Dialectique négative de l’écriture aphoristique*, *Revue d’esthétique* (nouvelle série), no. 8 (1985), 95–104.
17. Lainaan esimerkin käännösateljeesta, jota Henri Meschonnic piti Jean-Jacques Lecerclen ja Jean-Michel Dépratsin kutsusta Paris-X-Nanterren yliopistolla 14. marraskuuta 1986.
18. Suomeksi vaikkapa ”Hullujen tee”, ”Hullujen iltapäivätee”, ”Teellä hullujen luona”, ”Mieleton tee”, ”Hullujen tee” (sic!), ”Liisa juo teetä hullujen luona”, ”Hullu vastaanotto” ja ”Unikeko, jänis ja hatuntekijä”. *Liisan* suomentajat ovat olleet yksimielisempiä kuin ranskantajat: ainoastaan vailla julkaisuvuotta ilmestyneen Kynäbaari Oy:n laitoksen

- nimettömän pysytellyt suomentaja on antanut luvulle nimen ”Teenjuonti”; Tuula Ivakko (1976), Tarja Hilli (1990) ja Tuomas Nevanlinna (2000) puolestaan ”Hullut teekutsut”. (Suom. huom.)
19. Teoreettisesti ei ole lainkaan poissuljettua, että löydetään toinenkin oikea käännös, parempi tai yhtä hyvä; siitä on vain nyt tullut käytännössä hyvin epätodennäköistä. Tässä mielessä ei tarkasti ottaen voida puhua ”ainoasta oikeasta käännöksestä” ikään kuin niitä olisi vain yksi (ja kuten olen juuri sanonut, se olisi luonnollista tai ”spontaania” ilmaisu): silloin päädyttäisiin takaisin kääntämisen ”didaktiseen” ja koulunomaiseen ideologiaan, jota toisaalla olen yksityiskohtaisesti arvostellut (ks. *Traduire*, 73–78 ja *passim*). Ainoa ulottuvillamme oleva ihanne on se, mitä olen kutsunut *kvasitäydellisyudeksi*. Se on ”asymptootinen pyrkimys parantamiseen, joka käännöksen saavuttamasta ’tilasta’ oletetaan aina mahdolliseksi, ja sen kautta käännös palaa lakkaamatta työstettäväksi” (s. 75): käytännössä tämä (varsinaisen ”asymptootinen”) tuloksen optimoinnin dynamiikka asettaa kääntäjälle ylärajan ”peräkkäisten uudelleenluentojen prosessissa”, jonka jokainen meistä hyvin tuntee.
 20. Ladmiraalin alkutekstissä mennään kahvilaan (*un café*, sama kuin ”(yksi) kahvi”), ja puhutaan paikasta, ei ajankohdasta. (Suom. huom.)
 21. Sananmukaisesti ”tanssivaan teehen” eli tilaisuuteen, jossa on teenjuontia ja tanssimista. (Suom. huom.)
 22. *Mahdollisen ranskan* ajatuksesta sellaisena kuin Pierre Cardot ja minä sen määrittelemme C.L.I.C.:ssä, ks. *infra*.
 23. *Liisasta* ja sen kääntäjistä katso Guy Leclercqin töitä ja erityisesti: Parodie et traduction: dire et laisser dire – ou: les dessous d’Alice – ou: du sourire biaisé à la parodie, *Contrastes*, no. T2 1986, 101–123; Traduction/adaptation/parodie: jusqu’où peut-on aller trop loin? (Lewis Carroll et ses traducteurs”), *Palimpsestes*, no. 3, 1987, jne.
 24. Näistä ongelmista tulee itse asiassa esiin arvosteluni Walter Benjaminin ”Kääntäjän tehtävää” kohta: Entre les signes, entre les langues, *Revue d’esthétique* (nouvelle série), no. 1 (1981), 67–77. Tähän kääntämisen teologiaan, jota tämän artikkelin puolueettomat rajat estävät minua tässä kehittelemästä, palaan lähiaikoina ilmestyvässä tutkielmassa, jossa kehitellään edelleen sekä tämän artikkelin ajatuksia että mainittua Benjamin-kritiikkiä.
 25. 2. Kor. 3:6.
 26. Benjamin, Kääntäjän tehtävä (Die Aufgabe des Übersetzers, 1921), suom. Leevi Lehto, *Parnasso* 41 (1991): 8, 461–470. Ladmiraal itse viittaa Maurice de Gandillacin varsin kiisteltyyn ranskannokseen ”La tâche du traducteur” teoksessa Benjamin, *Oeuvres t. I: Mythe et violence*. Denoël, Paris 1971, 261–275. (Suom. huom.)
 27. Ks. erityisesti hänen kirjoitustaan nimeltä ”Traduire la Bible, de Jonas à Jona”, joka on ilmestynyt yhdessä toimittamassamme lehden *Langue française* erikoisnumerossa *La traduction*, no. 51, syyskuu 1981, 35–52.
 28. Meschonnic, *Les Cinq Rouleaux*. Gallimard, Paris 1987, 135.
 29. Minun ja Henri Meschonnicin välinen polemiikki lähtösaksan termin *Angst* kääntämisestä Freudilla mainitussa lehdessä *Langue française*, 15–17, osoittaa tämän hyvin. Puhuttaessa Freudin teosten ranskannoksista yleisesti ottaen tämä (se tiedetään epäilyksettä) on valtaisa ongelma. Ks. minun ja Georges Kassaïn yhdessä järjestämän kollokvion *Traduction et psychanalyse* aktat, Pariisi 8. joulukuuta 1984, julkaistaan lehdessä *Le Coq-Héron*.
 30. *Traduire*, 173.
 31. Georges Mounin, *Les Problèmes théoriques de la traduction*. Gallimard, Paris 1963, ja saman kirjoittajan *Linguistique et traduction*. Dessart & Mardaga, Bruxelles 1976.
 32. Ks. erityisesti Eugene A. Nida & Charles R. Taber, *The Theory and Practice of Translation*. Brill, Leiden 1969.
 33. Efim Etkind, *Un art en crise. Essai de poétique de la traduction poétique*. L’Âge d’Homme, Lausanne 1982.
 34. Ks. kirjaani *Traduire*, mutta myös Benjamin-arvosteluni (ks. viite 24).
 35. Benjamin, La tâche du traducteur, 274. [Leevi Lehdon Benjamin-suomennoksessa Pannwitz-lainaus on sivulla 469, mutta jostakin syystä Lehto on jättänyt sen kääntämättä. Olen suomentanut sitaatin Gandillacin ranskannoksen mukaan; saksaksi passus kuuluu ”der grundsätzliche Irrtum des Übertragenden ist dass er den zufälligen Stand der eignen Sprache festhält anstatt sie durch die fremde Sprache gewaltig bewegen zu lassen.” (Suom. huom.)]
 36. Meschonnic, Propositions pour une poétique de la traduction, *Langages*, no. 28, joulukuu 1972, 49–54 (ja laajennettuna: H. Meschonnic, *Pour la poétique II*. Gallimard, Paris 1973, 305–323).
 37. Antoine Berman, *L’Épreuve de l’étranger. Culture et traduction dans l’Allemagne romantique*. Gallimard, Paris 1984.
 38. Tämä tapahtui kollokviossa *Traduction et psychanalyse* 8. joulukuuta 1984. Kollokvion aktat julkaistaan tulevassa lehden *Le Coq-Héron* numerossa.